Reaserch Paper In book

पुनती

(राष्ट्रियवेदसङ्गोष्ठ्याः इतिवृत्तं तत्र प्रस्तुतानां निबन्धानां सङ्ग्रहश्च)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(भारतशासन-मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः,
राष्ट्रियमूल्याङ्कन-प्रत्यायनपरिषदा 'ए'-श्रेण्यां प्रत्यायितः समविश्वविद्यालयः)

श्रीरणवीरपरिसरः, कोट-भलवाल, जम्मूः - 181122

Scanned with CamScanner

प्रकाशकः
प्राचार्यः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(समविश्वविद्यालयः)
श्रीरणवीरपरिसरः, कोट-भलवाल, जम्मूः-181122 (जम्मू एवं काश्मीर)
दूरभाषः 0191-2623090
ई मेल : ranbirjmu@gmail.com
वेबसाईट : www.rsksjmu.ac.in

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, जम्मूपरिसरः

संस्करणम् : 2016

ISBN : 13-978-81-932638-0-8

मूल्यम् : ₹ 500.00

मुद्रकः
डी.वी. प्रिंटर्स
97-यू.बी., जवाहर नगर, दिल्ली-110007
मो.: 9818279798, 9990279798

Scanned with CamScanner

वेदेषु इष्टानिष्टसिद्धान्तः तत्समसामयिकता च

–डॉ. ललितकुमार पटेलः

सारांशः

'नी' इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नो नीतिशब्दः। नियमपालनेन लक्ष्यं प्रति गमनाय अन्यतमा पद्धतिः एव नीतिः। ये ये भारतीयनैतिकसिद्धान्ताः प्राश्चात्यनैतिकसिद्धान्ताश्च सन्ति ते ते वैदिकसाहित्ये दिग्गोचराः प्रतीयन्ते। तत्रान्यतमो वर्तते इष्टानिष्टसिद्धान्तो वा योग्यायोग्यसिद्धान्तः। अस्य सिद्धान्तस्य लक्षणेषु वर्तन्ते प्राचीनता, व्यावहारिकता, तत्त्वनिष्ठता, निरपेक्षता च। भारतीयनैतिकमूल्यानाम् आदर्शानां मूलं संपूर्णतया वेदेषु निहितयोग्यायोग्यसिद्धान्ते परिदृश्यते। भारतीयनैनिकसिद्धान्तानां साररूपः सारगर्भश्च वर्तते मन्त्रोऽयम्–

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग् भवेत्॥

केवलं सिद्धान्तानां रचनैव अभीष्टं नासीत् भारतीयऋषीणामपि तु व्यावहारिकजीवने सत्याचरणेन सत्तत्त्वसाक्षात्कारेण च मानवस्य शान्तिरस्तु प्रगतिश्चास्तु इति महेच्छाऽऽसीत्। मानवताप्रतिपादकोऽयं सिद्धान्तः स्वान्तः सुखाय जगत्सुखाय च इदानीन्तने कालेऽपि अनुसरणीयो भवति अस्माभिः।

पद्धतिः हेतवश्च

वेदेषु निहितस्यास्य सिद्धान्तस्य प्राचीनता, व्यावहारिकता, तत्त्वनिष्ठता, निरपेक्षता प्रतिपादनीया समीक्षणेन तुलनाकरणेन विश्लेषणेन च। इतराणि मूल्यानि सिद्धान्ताश्च अन्तर्भवन्ति सिद्धान्तेऽस्मिन् इति प्रतिपाद्य तस्य समसामयिकताऽपि प्रस्थापनीया पूर्वोक्तपद्धतिभिः।

इष्टानिष्टसिद्धान्तस्योद्भवो विकासश्च

मनोविज्ञान-नृवंशशास्त्र-समाजशास्त्रादीनां संशोधनानुसारं मनुष्यः मानवेतरविविधशुकशकुनिप्राणिभ्यः अवलोकनं कृत्वा परीक्षणं च विधाय जीवनपद्धतिमधीतवान् काले काले। प्रारम्भिकसमूहजीवनेन (Early Group Life) सहैव नीतेः नियमपालनस्य (Origin of Morality) उद्भवो जातः। मानवजीवनपरिवर्तनेन सह नियमपालनपद्धतिपरिवर्तनमपि सहजतया संवृत्तम् अनुभवकारणात्। यथा यथा मनुष्यसमूहजीवनं विकसितं तथा तथा तत्र परस्परसंघर्षनिवारणाय परस्परसहायतापेक्षायै नीतिः

Scanned with CamScanner

(नियमपालनम्) अपेक्षिताऽभवत्। परिस्थित्यनुगुणा नैतिकता इत्थं विकसिता ततः [illegible] परम्परापालनं स्वीकर्तुं तत्र सामान्यतस्त्रीणि आसन् 1. लोकमतम्, 2. प्रतिबन्धः, 3. कर्मकाण्ड विधिः वा 4. शारीरिकं बलम् वा। ऋषिः मानव- जीवने उत्कर्षः इष्टानिष्टसिद्धान्तः इष्टस्य करणीयं न तु अनिष्टाचरणं इति भावः वेदेष्वपि सुप्रतिष्ठितः आसीत्। यथा– "परि माऽग्ने दुश्चरिताद्बाधस्व मा सुचरिते भज। उदायुषा स्वायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ अनु।"[2] यः सदाचारो न धर्मो न [illegible] पन्थां न तरति।[3] सदाचारविषये वेदेषु निहितान् विचारान् अवलोकयामः –

- तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु।
- भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
- विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव।
- आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः।

एषु वेदविचारेषु दरीदृश्यते इष्टानिष्टसिद्धान्तः। अस्य सिद्धान्तस्य पालनाय पूर्वं लोकमतप्रतिबन्ध- कर्मकाण्ड-शारीरिकबलानि कारणभूतानि आसन्। अयमेव सिद्धान्तः परवर्तिनां भारतीयनैतिकसिद्धान्तानां मूलमस्ति। ऋग्वेदे अक्षसूक्ते दृष्टानिष्टविवेकेनोक्तः मन्त्रोऽयं परवर्तिनां सारतत्त्वं प्रतिष्ठापयति–

अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः॥[4]

इष्टानिष्टनिर्णयमतभेदात् वा योग्यायोग्यनिर्णयमतभेदात् परम्परार्जितनैतिकमूल्यनिर्णये जनेषु [illegible] दृष्टिभेदात् एकस्य जनस्य योग्यं परस्य कृतेऽयोग्यं भवति यथा उद्योगविकासः पर्यावरणस्य कृतेऽयोग्यं उद्योगिनां कृते तु योग्यम्। इष्टानिष्टसिद्धान्तः मानवजीवनवैविध्यात् परिवर्तते. [illegible] वेदविचारानुगतोऽयं सिद्धान्तः तैः नियमैः परिपाल्यते चेत् साफल्यमवाप्नोति। तत्किमर्थं? इति चिन्तने चिन्तनात्मकनैतिक- विकासो जातः (Refelectre Morality Development)। परम्परागतनैतिकस्य चिन्तनात्मकनैतिक- रूपेण परिवर्तनेन सद्गुणानां दुर्गुणानां च विविचनं जातं यथा भगवद्गीतायां सुरासुरसंपद्विभागः।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥

---

1. Ethics : Dewey and Tuft, Henry Holt and company, N.Y. (1959), Page-48
2. यजुर्वेदः, 4/28
3. ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः। तत्र ऋतशब्दः सदाचारवाचकः।
4. ऋग्वेदः - अयक्षसूक्तम् - त्रयोदशतमो मन्त्रः।

Scanned with CamScanner

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्॥[1]

अनेन प्रकारेण सदसद्गुणानां सदसन्मूल्यानां मूल्याङ्कनं जातम्। आधुनिककाले प्रायः ४६ यानि मूल्यानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि सदसद्विवेकेन, सदाचारदुराचारविचारेण, इष्टानिष्टविचारेण, योग्यायोग्यविवेकेन च चिन्तितानि सन्ति। तत्र मूलभूतो वर्ततेऽयमेव इष्टानिमृसिद्धान्तः।

वैदिकसंस्कृतेः आधारः इष्टानिष्टसिद्धान्तः

वैदिकसंस्कृतेः सूत्रधाराः उन्नायकाः आसन् देवाः असुरांश्च वा आर्याः अनार्याश्च। वैदिकसंस्कृति-निर्माणे तेषामेव योगदानं वरिवर्ति। देवासुराणामुत्पत्तिः एकपितृत्वेन किन्तु संस्कार-स्वभाव-वैविध्यं मातृभेदात्। एकस्मात् कुटुम्बादेव इष्टानिष्टविचारः प्रकटीभूतः। सुरासुरसंग्रामः एव वस्तुतः इष्टानिष्टसंग्रामः आसीत्। सुरजयेन सदाचारजयेन वैदिकसंस्कृतेः प्रभावः अद्यापि अक्षुण्णो वर्तते।[2] अत एव वैदिकसंस्कृतेः आधारः इष्टानिष्टसिद्धान्तः।

इष्टानिष्टसिद्धान्तस्य विलक्षणता

भारतीयनीतिशास्त्रस्य आधारभूतो वर्ततेऽयं वैदिकनीतिसिद्धान्तः। मानवकल्याणं परं श्रेयो वास्य सिद्धान्त लक्ष्यं वर्तते। श्रेयस्करोऽयं सिद्धान्तः विशिष्टलक्षणैः विलक्षणोऽपि। तानि लक्षणानि सन्ति–

1. प्राचीनता (Remoteness in Time)
2. व्यावहारिकता (Practicality)
3. तत्त्वनिष्ठता (Metaphysical)
4. निरपेक्षता (Absolyteness)

1. प्राचीनता

भारतीयनीतिशास्त्रं वेदविचार इव प्राचीनं वर्तते। भारतीयनीतिशास्त्रम् अर्थात् इष्टानिष्टसिद्धान्तः। सिद्धान्तोऽयं वेदकालात् अद्यावधि अपि भारतीयतात्त्विकसाहित्ये दिग्गोचरो भवति। वैदिकदर्शनानि अवैदिक- दर्शनानि तथा च समसामयिकचिन्तकाः सिद्धान्तस्यास्योपदेशं कृतवन्तः। अस्मिन् सिद्धान्ते यद् परत्वं पारगामित्वं (Transcendence) वर्तते तत्र दूषणमपि तु भूषणम्। वेदास्तु भारतीयतत्त्वज्ञानस्य नीतिशास्त्रस्य स्रोतांसि। ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु ऋतस्य सार्वत्रिकनैतिकनियमविचारः लक्ष्यते। यथा –

---

1. श्रीमद्भगवद्गीता – 16/1-4
2. वाचस्पति गैरोला – वैदिकसाहित्य और संस्कृति, पश्यन्तु, पृ. 251-254

'ज्ञानस्य पन्था न सर्वेन मुक्तः'। 'ज्ञानस्य मा प्रविशो नर्वगमिता पूर्णानि वर्णाश्रमव्यवस्थायाश्चापि [illegible] अद्यापि भारतीयसिद्धान्तानुरूपेषु, तेषां व्यावहारिकजीवनेषु [illegible] युक्ततमा [illegible] इत्येव विशेषता भारतीयनैतिकादर्शेषु [illegible] वेदे [illegible] कर्मप्रधानसंस्कृतौ, [illegible] विचारप्रधानसंस्कृतेः, पुराणानां धर्मप्रधानसंस्कृतौ, महाकाव्यानां आदर्शप्रधानसंस्कृतौ, जैनधर्मे आचारप्रधानसंस्कृतेः, बौद्धानां समन्वयप्रधानसंस्कृतेश्च मूलभूत नैतिकोऽयं सिद्धान्तः।[1]

2. व्यावहारिकता

इदमेव वैशिष्ट्यम् इतरपाश्चात्त्यसिद्धान्तेभ्यः भिन्नं करोति भारतीयनैतिकसिद्धान्तान्। [illegible] योग्यायोग्यविचारेण आचरणेन पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्त्यर्थं साक्षात्काराय च मार्गदर्शनं करोति सिद्धान्तोऽयम्। 'आर्यविद्यासुधाकर' नामके ग्रन्थे उक्तम् - [illegible] ततः आत्मसाक्षात्कारः इति लक्ष्यं भवति मानवजीवनस्य। 'आर्यविद्यासुधाकर' नामके ग्रन्थे उक्तम्- [illegible] धर्मार्थकाममोक्षा अनेनेति व्युत्पत्त्या चतुर्वर्गज्ञानसाधनभूतो ग्रन्थविशेषः।"[2] वर्णाश्रमव्यवस्थायां मानवसमूहजीवनस्य व्यावहारिकनियमाः सन्ति। पुरुषसूक्तानुसारं परमेश्वरस्य मुखात्, बाहुभ्यां, ऊरुभ्यां पद्भ्यां च क्रमेण ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्च अजायत।[3] चातुर्वर्ण्यव्यवस्थायाः मूलं गुणकर्मविभागः आसीत् अर्थात् योग्यायोग्यविचारः। इमे आचरणनियमा अद्यापि परिपाल्यन्ते भारतीयजीवनेषु। पाश्चात्त्यसिद्धान्तास्तु ग्रन्थेषु स्थिताः (यथा काण्टमहोदयस्य सिद्धान्तः, मिलमहोदयस्य उपयोगितावादः) किन्तु भारतीयनैतिकसिद्धान्ताः वास्तविकरूपेण आचर्यमाणाः सन्ति।

3. तत्त्वनिष्ठता

अस्य सिद्धान्तस्य महत्त्वपूर्णं लक्षणं वर्तते तत्त्वनिष्ठता। वेदेषु उपनिषत्सु, दर्शनेषु भगवद्गीतायां पुराणेषु, बौद्धधर्मे, जैनधर्मे च परमतत्त्वस्य विभावना वर्तते, सैव विभावना योग्यायोग्य-इष्टानिष्टमूला। इष्टानिष्टविवेकेन विना कथं परमतत्त्वं ज्ञातुमर्हति नरः? इष्टानिष्टविवेकाधिष्ठाने परमतत्त्वप्राप्तिज्ञानमवलम्ब्य सर्वेषु शास्त्रेषु अतः सार्वत्रिकः सिद्धान्तोऽयं कार्यकारणसिद्धान्त इव सापेक्षतां नैवाप्नोति। असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्मा अमृतं गमय।[5] इति बृहदारण्यकोपनिषदः तात्पर्यं इष्टानिष्ट [illegible]

4. [illegible]

नैतिकशास्त्रस्य लक्ष्यं भवति मोक्षप्राप्तिः। तस्याङ्गतया इदमेव लक्ष्यं संपद्यतेऽस्य सिद्धान्तस्यापि व्यावहारिकदृष्ट्या मोक्षः (पूर्णता) अर्थात् सुखदुःखाभ्यां, प्रशंसानिन्दाभ्यां, शीतोष्णाभ्यां, लाभहानिभ्यां,

---

1. [illegible], पृ. 255-310
2. [illegible] - [illegible] - [illegible]प्रकाशितः, पृ. 146
3. ऋग्वेदः - पुरुषसूक्तम्, 10/90/12
4. श्रीमद्भगवद्गीता
5. बृहदारण्यकोपनिषद् - 1-3-28

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

योग्यायोग्याभ्यां, इष्टानिष्टाभ्यां च पृथकत्वम् इति। इयमेवाध्यात्मिकी पूर्णता निरपेक्षतायाः देशः दिशः कालस्य च क्षणिकपरिवर्तनैरप्यसौ सिद्धान्तो विकारतां न गच्छति, सापेक्षतां च नाप्नोति, निरपेक्षः सन् सर्वोत्वकृष्टतायाः परगामित्वस्यानुभवं साक्षात्कारं कारयति।[1]

इष्टानिष्टसिद्धान्तोपेतानि वेदोक्तसूत्राणि

1. सत्यम्-
   - सत्यं बृहद्दतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति। (अथर्व.- 12/1/1)
   - तेन सत्येन जागृतम् (ऋग्वेदः-1/21/6)
   - इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि (यजु.-1/5)

2. दानम्-
   - शतहस्त समाहार सहस्रहस्त. सं किर (अथर्व. 3/24/5) .
   - दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः॥ (ऋक्.-1/125/6)

3. परोपकारः
   - केवलाघो भवति केवलादी (ऋक्. 10/117/6)

4. पुरुषार्थः (उद्योगः)
   - कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। (यजु. 40/2)

5. परस्परानुरागः
   - अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः। (अथर्व.-3/30/2)
   - मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा।
     सम्यञ्चाग्रे सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रयाः॥ (अथर्व.-3/30/3)

6. ऐक्यम्
   - सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्। (ऋक्.-10/191/2)
   - समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
     समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥ (ऋक्. 10/191/4)

7. सहिष्णुता
   - जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्। (अथर्व.-12/1/45)

---

1. नीतिशास्त्रम् - गुजरातयुनिवर्सिटीप्रकाशितम्, पृ.214

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

8. निर्भयता

- यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु।
  शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः॥ (यजु.-36/22)

9. मित्रव्यवहारः

- मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्।
  मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।
  मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे। (यजु.-36/18)

10. राष्ट्रियता

- माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः (अथर्व. 12/1/12)
- वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः (यजु. 9/23)

11. विश्वबन्धुत्वं विश्वकल्याणं च

- जनभृत स्थ, विश्वभृत स्थ, स्वराज स्थ। (यजु. 10/4)
- द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम्। (ऋक्. 10/97/20)
- एषं वा द्यावापृथिवी उपस्थे मा क्षुधन्मा तृषत्॥ (अथर्व. 2/29/4)

इष्टानिष्टसिद्धान्तः भारतीयनैतिकतायाः आदर्शः। तस्यानुसरणं पूर्णव्यक्तित्वविकासाय समसामयिक-कालेऽपि आचरणीयम् अस्माभिः। याः याः समस्याः जगति प्रादुर्भूताः, तासां समस्यानां समाधानं योग्यायोग्य- विवेकपूर्णेनाचरणेन भवितुमर्हति। योग्यायोग्यनिर्देशः वेदादिशास्त्रैः कृतः। एतेन न केवलं मनुष्यस्यापि तु जीवमात्रस्य हितं कल्याणं भद्रं भवितुमर्हति तदेव चरमं लक्ष्यं अस्य सिद्धान्तस्य।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. वाचस्पति गैराला, वैदिक साहित्य और संस्कृति - चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 38 यू.ए. जवाहरनगर, बंगलो रोड, दिल्ली-110007
2. कल्याण, वेद-कथाङ्कः - (1044) गीताप्रेस, गोरखपुर
3. श्रीमद्भगवतगीता - जयदयाल गोयन्दका, (17) गीताप्रेस, गोरखपुर
4. नीतिशास्त्रम्, गुजरातयुनिवर्सिटी, अहमदाबादः - 380009

✦✦✦

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner